

blumizdavastvo.rs

ALEKSEJ SERGEJEVIČ BOGOMOLOV (1927–1983) doktorirao je na temi „Teorije kreativne evolucije u modernoj anglo-američkoj filosofiji“. Naročito je bio posvećen modernoj engleskoj misli, epistemologiji i dijalektici. Jedan je od autora „Ateističkog rečnika“. Od 1958. do kraja života predavao je na katedri za istoriju svetske filosofije Moskovskog državnog univerziteta „M. V. Lomonosov“ Autor je više od 200 naučnih radova, uključujući i udžbenike iz savremene svetske filosofije. Bio je jedan od prvih ruskih autora koji je analizirao opšte probleme teorije znanja, ontologije i metafizike engleske i američke filosofije, kao i nemačke filosofije u periodu od 1850–1950. godine. Poslednjih godina života bavio se proučavanjem zakonitosti istorijskog razvoja svetske filosofске misli, objavio je nekoliko članaka i dve monografije o antičkoj filosofiji i teoriji istorijsko-filosofskog procesa. Preveo je na ruski dela Tomasa Hobsa, Džona Loka, Tomasa Karlajla, Tomasa Pejna, Roja Vuda Selarsa, Rudolfa Hermana Locea, Adolfa Trendelenburga, Ralfa Valda Emersona i mnogih drugih.

b

Aleksej Sergejevič Bogomolov

ANTIČKA
FILOSOFIJA I

Nastajanje filozofije Starog i Novog
(od Talesa do Sokrata)

edicija

KIRKA (knjiga br. 10)

prevod s ruskog

Slobodan Damjanović

uredništvo, lektura, korektura

Aleksandar Šurbatović

Tamara Krstić

Tijana Petković

АНТИЧНАЯ ФИЛОСОФИЯ © А.С. Богомолов

UVOD

---

1. Predmet i metod istorije filosofije

Predmet nauke koju nazivamo istorija filosofije najjednostavnije se ovako definiše: to je *filosofija* u svom istorijskom razvitku. Ali čim ovako postavimo problem, pred nama se pojavljuje njegova neuobičajena i neobična složenost, koja proizlazi iz činjenice da upravo istorija filosofije, pa i njeno savremeno stanje, ne dozvoljavaju da se ovaj predmet definiše na nedvosmislen i opšteprihvatljiv način. Zato nam je zadatak da, imajući u vidu to stanje, pokušamo da ponudimo takvu definiciju filosofije na osnovu koje ćemo moći da „radimo”, odabirajući materijal potreban za izučavanje istorije ove oblasti znanja. Pokazuje se da filosofiju pre svega treba shvatiti kao duhovni proces koji nastaje u sferi ljudske kulture, koji je tesno povezan s njenim raznim oblastima i koji se razvija pod uticajem njihovih protivrečnosti i uzajamnih povezanosti. I u isto vreme prelazi u te oblasti i utelovljuje se u njima. Pod kulturom ovde shvatamo proces i dinamičku celinu rezultata ljudskog delovanja u savladavanju sveta, delovanja koje se pojavljuje u raznim oblicima, od materijalno-proizvodnih do umetničkih tvorevina.

Za materijalistu – a ova knjiga je napisana sa stanovišta dijalektičkog i istorijskog materijalizma – na prvom

mestu se nalazi materijalno-proizvodno osvajanje sveta, dok su svi ostali oblici – umetničko, religiozno, teorijsko savladavanje – sekundarni u odnosu na njega, to jest njegovi su proizvodi. Ovo nikako ne znači da su oni samim tim prosti odrazi materijalne praktične delatnosti. Nastavši iz nje, odmah joj se priključuju i pomažu joj, ili je ometaju, pružaju joj orijentaciju ili je dezorijentišu, i samim tim uključuju se u ukupni proces razvoja ljudske kulture. Definisati filosofiju znači priključiti je sistemu kulturnih tvorevina, to jest dati joj mesto u sistemu načina na koji čovek savladava svet.

Prvo što ovde možemo da konstatujemo jeste da filosofija spada u *teorijski način savladavanja sveta*. Za razliku od materijalno-praktične delatnosti i onoga što Karl Marks naziva „praktično-duhovno osvajanje, u kome subjekt realno ili u mašti deluje na predmet, i potčinjava ga svojim interesima i uticaju, teorijski način odlikuje povlačenje od predmeta”; predmeta koji „postoji sam po sebi, ostaje samostalan entitet”, ali je u isto vreme „neophodan uslov naših predstava”. Subjekt teorijskog odnosa prema svetu jeste čovek koji saznaje, „koji shvata uz pomoć pojmova”, čovek za koga „samo pojmovno shvaćeni svet jeste stvarni svet”. Istorijski gledano, filosofija se javlja kao prvi oblik teorijskog ovladavanja sveta, „oblik koji mišljenjem prisvaja svet, reprodukujući ga kroz misli i reči kao duhovnu stvarnost”.

Nema nikakve sumnje da je ovo razlikovanje teorijskog i praktičnog odnosa prema svetu relativno; ono nastaje tokom istorije, u procesu društvenog razvoja, kada i sama filosofija postaje duhovno oruđe preobražavanja prirodnog i društvenog sveta: „Filosofi su do sada samo na razne načine *tumačili* svet, radi se o tome da

se on izmeni." Međutim, filosofija je u sebi oduvek sadržavala tu mogućnost. Filosofija je svesna da predstavlja teorijski *pogled na svet*; ona je čovekovo shvatanje sveta i njegovog mesta u svetu. Mada filosof pretenduje da bude predstavnik celog čovečanstva, on hteo – ne hteo nastupa kao predstavnik svoje kulture, epohe, svog naroda, svoje klase. To znači da njegov pogled na svet nužno uključuje ne samo saznanji već i vrednosni – socijalni i politički, estetski i moralni – odnos prema svetu. U skladu s tim on zauzima ideološki odnos: on potvrđuje ili poriče, opravdava ili osporava postojeću stvarnost. Ali to uvek čini sa stanovišta razuma, mudrosti, više od svakodnevnog mišljenja i „pameti budala”, to jest ponovo s teorijskog stanovišta, a ne s praktično-političkog ili stanovišta svakodnevnog morala.

Ukoliko filosofija nastaje u društvu podeljenom na antagonističke klase, ukoliko se razvija u uslovima borbe tih klasa, utoliko je i ona po samoj svojoj prirodi protivrečna. Istorija filosofije zato nije ravan i utaban put, kojim dostojanstveno koračaju mudri i učeni starci. Ona je pre bojno polje na kom se bore razna učenja, struje i škole; na njemu se, zaboravljajući da se „o principima ne raspravlja”, vode upravo sporovi o njima. U stvari, filosofija kao teorijski pogled na svet ne može svoj predmet, prirodni i društveni svet, da shvati ekstenzivno, u kvantitativnoj dimenziji. Čak i da nije beskonačan, svet je toliko velik da je nedostižan; čak i da broj njegovih ispoljavanja nije beskonačan, toliko je veliki da je beskrajn i nepregledan. Filosofiji ostaje jedan put – da svet ne shvata u njegovoj „širini”, već u dubini, da se ne usmerava na mnogostrukost njegovih ispoljavanja, već da traga za njegovom suštinom.

Međutim, shvatiti svet u njegovom biću i suštini za teorijsko znanje znači *ili* ga shvatiti kao nešto što je nezavisno od teorijske svesti, nešto što toj svesti prethodi i što je nezavisno od saznanja, koje ga samo odražava, *ili* ga pak poistovetiti s tim preko sveta koji je odražen pojmovima. Ovo „ili–ili” traži od nas da svet, s jedne strane, shvatimo kao nešto strano subjektu koji ga saznaje, nešto različito od njega, a s druge, da u njemu vidimo samoga sebe, tačnije, svoj prototip, odnosno „svoje drugo ja”. Ukratko, to znači da u spoljašnjem svetu vidimo ili materiju ili duh.

Naravno, takva situacija se ne stvara ni odmah niti jednostavno. Osnovno pitanje filosofije nastaje istorijski, korak po korak, i tako se postepeno obrazuju dva protivrečna odgovora na pomenuto pitanje – materijalizam i idealizam. Filozofi se, piše F. Engels, „dele na dva velika tabora, shodno tome kako su odgovorili na ovo pitanje. Oni koji tvrde kako duh postoji pre prirode sačinjavaju idealistički tabor. Oni pak koji smatraju da je priroda osnovni princip pripadaju različitim školama materijalizma”. Otuda je očigledno da materijalizam odgovara specifičnostima teorijskog osvajanja sveta, koje se sastoji u tome što subjekt sebe suprotstavlja svetu, iznova ga stvarajući u sistemu pojmova. Međutim, Ahilova peta materijalizma tokom njegovog mnogovekovnog razvoja, sve do pojave dijalektičkog materijalizma, bio je i ostao problem nastanka kako samog teorijskog saznanja tako i saznanja uopšte. Za idealizam ovaj problem po prirodi stvari ne postoji; svet izgrađen na osnovu teorijskog saznanja, „pojmovno shvaćeni svet, kao takav”, s njegovog gledišta jeste prvobitno postojeći svet. U tom slučaju on je delo Duha (Boga, Stvoritelja, Demijurga i slično),

pre svega duha koga je pomoću naše svesti stvorilo teorijsko saznanje.

Samim tim idealizam postaje deo mnogovekovne tradicije religioznog pogleda na svet i u njoj nalazi ideološku i društvenu potvrdu. Međutim, on se na taj način svodi na apsurd: jer sada je u obavezi da objasni zašto to više i saznajno načelo stvara niže i beslovesno načelo – prirodu, i zbog čega to savršeno i svemoćno biće stvara svoju bledu kopiju čoveka. Samo tako idealista „opravdava” čin ljudskog delovanja, koji počinje mišljenjem i dovodi do dejstva i njegovog proizvoda. Ali na taj način postaje očigledno da idealizam postupa po analogiji sa činom ljudskog postupanja.

Na koji način se odvija borba materijalizma i idealizma, pri čemu nije reč samo o borbi između različitih struja i pravaca, već i o sukobu unutar njih samih – to treba da pokaže istorija filosofije. Za sada je dovoljno da zapazimo kako opštost, pa samim tim i nužnost te borbe, ne znači da je ovde reč o sukobu do uzajamnog istrebljenja. Istorija filosofije nije bojno polje, posejano leševima poraženih sistema, oborenih učenja i opovrgnutih principa. Ona je stvaralački proces tokom koga se dešava uzajamno obogaćivanje (ponekad uostalom i ujedinjavanje do koga dolazi onda kad žestina i jednostranost jednog učenja sprečavaju usvajanje stvarnih dostignuća protivničke struje) svakog od sukobljenih pravaca, pri čemu filosofija u celini *ostvaruje progres*.

Odatle proizlazi nekoliko karakterističnih crta metoda istorijsko-filosofskog istraživanja i izlaganja. Prvo, na istorijsko-filosofski proces može se primeniti pojam *razvića*. To znači da njegovo proučavanje, poput proučavanja svakog istorijskog procesa, zahteva harmonično

spajanje, svojstveno istorijskom istraživanju, spajanje koje u onoj meri u kojoj je to moguće prati realan proces u svoj njegovoj mnogostrukosti, kao i ispitivanje logičke zakonitosti tog procesa. Za ovo je na prvom mestu neophodno da istoriji ne pristupamo shematski, predstavljajući sisteme koji se smenjuju kao nesavršena ovaploćenja jednog jedinstvenog „apsolutno istinitog” sistema, kome svi oni celishodno teže. Filosofija je u traganju; ona je kao i poezija, ako ne i više od nje, „put u nepoznato”, mučno, protivrečno, teško traganje za istinom. Svoditi istoriju filosofije na logičan proces, na puku zakonitost tog procesa, značilo bi upravo isključiti iz nje traganje, borbu, greške i lutanja – sve one „slučajnosti” kroz koje logička nužnost sebi krči put. Zatim, neophodno je da se izrazi filosofski karakter naše nauke: ona je po svoj prilici jedina filosofska disciplina koja istražuje *sva* filosofska pitanja koja su bila postavljena u filosofiji uopšte. Ali njihovo istraživanje se ne može svesti na nabranje; ona moraju biti povezana u jedinstveno polje filosofskog istraživanja i izlaganja.

Drugo, razvitak filosofije kao kulturne tvorevine, kao izraza čovekovog teorijskog osvajanja sveta, jeste istorijski proces i sa stanovišta izmene njegovog subjekta, to jest čoveka i društva. Poznato nam je nekoliko istorijskih razdoblja, koja su jedno drugo smenjivala; to su takozvane društveno-ekonomske formacije u kojima se *ljudska priroda menjala*, u skladu s promenom „celine društvenih odnosa” (K. Marks) koji oblikuju tu prirodu. To su prvobitna zajednica, robovlasnička, feudalna, kapitalistička i komunistička društveno-ekonomska formacija. Filosofija koja je nastala u drugoj od ovih formacija i danas postoji u okvirima suparničkih svetskih sistema.

Stoga mi istoriju filosofije delimo na etape povezane sa društveno-ekonomskim formacijama i stepenima njihovog razvoja.

Na trećem mestu je istorijsko-filosofsko istraživanje, koje razvoj filosofije povezuje s razvojem ljudske kulture, njenu zavisnost od društva shvata u dva smisla: kao zavisnost od nivoa društvenog razvitka, zahvaljujući kome se filosofija, prema Hegelovom zapažanju, pokazuje kao *misao svoje epohe*; i kao zavisnost od nivoa znanja, koje to doba ima o svetu i sebi samom. Polazeći od ove dvostruke determinacije, mi treba da razotkrijemo njene saznajne, gnoseološke i društvene korene, njeno utemeljenje u biću i saznanju svoje epohe.

Drugim rečima, metod istorije filosofije jeste materijalistička dijalektika koja istorijsko-filosofskom procesu pristupa imajući u vidu (a) njegovu objektivnu determinaciju ukupnim razvojem kulture, čiji najviši izraz i istovremeno duhovno-teorijsko jezgro predstavlja upravo filosofija; (b) njegovu unutrašnju protivrečnost koja predstavlja istočnik samorazvoja filosofije; i (v) njemu svojstveno preobražavanje, izraženo kroz stvaralačko kretanje u koje spadaju i negacija negacije, skokovi i prekidi u kontinuiranom kretanju od jedne do druge filosofske tvorevine. U metodološkom smislu ovo označava spajanje istoričnosti i partijnosti. Istoričnosti, utoliko ukoliko ispitivanje svake istorijske pojave podrazumeva njeno razmatranje kao specifične, jedinstvene, jednokratne pojave, koja je istovremeno uključena u opštu istorijsku povezanost i zakonomernost. Partijnost, jer socijalno-klasna orijentacija svake istorijsko-filosofske pojave traži od istoričara filosofije da zauzme jasno definisanu socijalnu poziciju i samim tim – kao odraz

unutrašnje protivrečnosti samog procesa koji se razvija u borbi filozofskih struja – materijalizma ili idealizma.

Davno su prošla vremena kada je bilo moguće otvoreno zastupati „bepartijnost” i „neutralnost” filozofije i filozofa, istorije filozofije i njenih istoričara. Tim manje ima osnova da se u „interesu”, celishodnosti i partijnosti istraživača vidi isključivo poreklo njegovih grešaka, zabluda ili čak svesna laž. Odavno je postalo jasno da se u istoriji ništa ne završava bez interesa i strasti; delotvorno shvatanje te činjenice podrazumeva da duboku suštinu partijnosti gradi poklapanje ili nepoklapanje socijalnih interesa, izraženih u filozofiji, sa objektivnim tendencijama društvenog razvoja. Iza nastojanja buržoaskih istoričara filozofije da partijnosti suprotstave „objektivnost” skriva se ili partijnost reakcionara ili plitki „objektivizam” koji nastoji samo da adekvatno rekonstruiše mišljenja filozofa prošlosti, čime se postiže jedino rekonstrukcija teksta. Ali ovo nije delatnost naučnika i filozofa, već izdavača i antikvara. Mada je njihov rad sam po sebi dostojan poštovanja, on ne može da zameni rad istoričara filozofije.

2. Antička filozofija periodizacija, izvori, literatura

Istorija starogrčke i rimske filozofije, prikazana u ovoj knjizi, obuhvata period od kraja VII veka p. n. e. do početka (prve trećine) VI veka naše ere. Nastavši istovremeno s prelazom starogrčkog društva s ranog nerazvijenog robovlasništva, tj. sa društva prožetog ostacima rodovskog uređenja, na razvijeni robovlasnički sistem, antička filozofija se završava slomom robovlasništva kao privrednog društva, ali pre svega kao sistema međuljudskih odnosa, definisanog opštom neravnopravnošću između gospodara i roba, „oruđa koje govori”, „stvari”,

kako se rob sasvim nedvosmisleno shvata u rimskom pravu. Otuđenje ličnosti kao principijelna posledica ostavlja pečat kao društveni zakon ne samo na roba već i na gospodara. U tom slučaju, čovek se shvata i definiše kao telo,¹ kao materijalni element sa svojim telesnim osobinama. Ovaj princip shvatanja čoveka univerzalizovan je u antičkoj filosofiji, koja je sva bivstvujuća stvorenja shvatala kao telesna, materijalna, prirodna i u isto vreme živa, samopokretna bića, kao materijalno-čulni i živi telesni *kosmos*. S razvojem robovlasničkog društva i njegovog samosaznanja, s razvojem znanja o prirodi, potrebnog za usavršavanje proizvodnje, razvijala se i filosofija. Polazeći od tri osnovna stadijuma razvitka robovlasništva, možemo razlikovati i tri faze razvoja antičke filosofije.

Prvi od njih je period nastajanja antičke filosofije. Istorijski posmatrano, to je rana klasika koja počinje razvojem gradova-država u VII veku p. n. e., s nastajanjem klasičnog robovlasništva, faza koju karakteriše politička borba između aristokratije i demokratije u robovlasničkom društvu. Ovaj period u staroj Heladi završio se Peloponeskim ratom, događajem koji je označio suštinski preokret u starogrčkom društvu i njegovoj kulturi. Drugi period, koji istoričari zbog njegove kratkotrajnosti – zauzima samo deo IV veka p. n. e. – obično zanemaruju, za nas ima posebno značenje. U istorijskom pogledu, to je prelomni period u kome je razvijeno robovlasništvo srušilo granice polisa, koje su mu postale preuske, i

---

1 „... Kleogen, Andronikov sin... prodao je muško telo po imenu Dimitri, rodnom iz Laodakije...“ tipičan je izraz te misli (natpis nastao u II veku p. n. e., pronađen u Haleji – *Античный способ производства в источниках*, Л., 1933, № 78).

opštedruštveni razvoj prevelo u oblik svetske države, tvorine koja je nastojala da obuhvati ceo poznati kulturni svet. U ovom veku stvorena je „klasična filosofija” – razvijeni sistemi antičkog materijalizma i idealizma, predstavljeni u međusobno protivrečnim sistemima Demokrita i Platona, a potom i u kolosalnoj Aristotelovoj sintezi ova dva pravca. Ovaj period razvoja nazivamo *klasična grčka filosofija*. Najzad, vladavina razvijenog robovlasništva u helenističko-rimskom periodu (od III veka p. n. e. do VI veka n. e.) i odgovarajući procesi razvoja nauke, umetnosti i religije našli su svoj izraz u nizu filozofskih učenja i škola, periodu koji se tradicionalno naziva *helenističko-rimska filosofija*. Ovde tendencija mišljenja prisutna u njegovom prethodnom razvoju nalazi svoj logički završetak.

Navedena shema donekle menja postojeći stereotip periodizacije antičke filosofije: „predsokratovci”, Sokrat, Platon i Aristotel, postaristotelovska (helenističko-rimska) filosofija. Prvo, Sokratovu filosofiju treba smatrati onom granicom koja period nastajanja starogrčke filosofije odvaja od perioda njene zrelosti – iako sam Sokrat nije izgradio celovit sistem filosofije koji bi mogao označiti nastajanje nove etape njenog postepenog razvoja. Drugo, upravo je Demokrit, koji se uprkos hronologiji ubraja u „predsokratovce”, izgradio takav celovit sistem – atomistički materijalizam. Najzad, ovaj termin, usvojen krajem XIX veka, podstiče na razmatranje tog u teorijskom i istorijskom pogledu važnog perioda nastajanja antičke filosofije, koji je ranije smatran za nešto prolazno, sporedno i po važnosti drugostepeno. Ne treba se čuditi što se u školskim prikazima antičke filosofije ovom periodu pridaje tako malo pažnje. Zbog toga ćemo mi,

poklanjajući dovoljno pažnje periodu nastajanja antičke filofske misli, taj period završiti sa Sokratom i sokrat-skim školama, koje u određenom smislu predstavljaju rezultat tog nastajanja i granicu novog perioda.

S druge strane, treba zapaziti da se neretko i post-aristotelovska filofsija suviše lako i površno shvata kao doba „dekadencije” i propadanja antičke misli. Međutim, osmoevokvni filofski razvoj ovog perioda nesumnjivo zasluđuje, u najmanju ruku, bar onoliko pažnje koliko i dvostruko kraći period sastavljen od prve dve faze filofsokog razvoja.

Za različite periode antičke filofsije trenutno raspoložemo izvorima različitih vrednosti i očuvanosti. Stvari najbolje stoje s Platonovim i Aristotelovim delima i sa delima predstavnika filofsije poznog helenizma. Platona i Aristotelova dela više puta su objavljivana kako u originalu, na starogrčkom, tako i u prevodu, najpre na latinski, a zatim i na moderne evropske jezike, uključujući i ruski. Epikurovo učenje predstavljeno je u Lukrecijevoj poemi *O prirodi stvari*; pozni stoicizam predstavljen je u delima Seneke i Marka Aurelija, a do nas su došla i dela Filona i glavnih predstavnika neoplatonizma – Plotina, Porfirija, Prokla... Ali reka vremena je progutala, i to očigledno nepovratno, radove ranih grčkih filofsfa, Demokrita i njegovog učenika Epikura, ranih stoika i skeptika, sa izuzetkom Sekst Empirikovog dela. Da bismo upoznali i proučili ta dela, prinuđeni smo da se služimo onim delovima materijala koji se nalaze u spisima kasnijih filofsfa. Za ranu grčku misao to su dela Platona, Aristotela, a takođe i materijali sačuvani u „doksografiji” – tradiciji koja doseže do dela Aristotelovog učenika Teofrasta *Mnjenja fizičara* (Φιสิกω δοξαί).

Pred nama se nalaze materijali dve vrste i različitih vrednosti: prvo su doslovni citati, preuzeti iz dela starih filozofa, a drugo su fragmenti i svedočanstva, to jest izlaganja učenja, komentari i njihovo objašnjavanje; drugim rečima manje ili više nezavisni prikazi tih dela. Odsustvo sredenog sistema referencija, neobrađenost originalnih citata i nizak stepen razvoja istorijske i filološke kritike doba u kome su nastali ti doksografski radovi, otežavaju korišćenje sačuvanih fragmenata. Bio je potreban ogroman i brižljiv rad nekoliko pokolenja filologa i filozofa, rad koji još traje, na kritičkoj analizi ovih izvora da bi se najzad otkrila njihova više ili manje celovita struktura.

Rezultat ovih radova objedinio je nemački naučnik Herman Dils, koji je 1879. godine objavio knjigu *Grčki doksografi*. U njoj izlaže način na koji se u starini ostvarivalo prenošenje tekstova i svedočanstava. Istorijsko-filozofski napor Teofrastov, koji je Dils obnovio na sačuvanim fragmentima, zasniva se na mnogobrojnim spisima koji su obrađivali tada rasprostranjeni književno-filozofski žanrovi kao što su „mišljenja filozofa”, „životi filozofa” i „nasleđe filozofa”. Oni – u većini slučajeva sačuvani samo u fragmentima – sadrže opširne izvode iz Teofrastovog dela. Po svoj prilici, već je u I veku p. n. e. sastavljen zbornik pod imenom *Mišljenja starih*. On nije došao do nas, ali zato je došao zbornik *Zbirka mišljenja* (nastao oko 100. godine naše ere), zasnovan na njemu i koji je obnovio Herman Dils. Na osnovu Ecijevog spisa *Mišljenja starih* sastavljen je Pseudo-Plutarhov zbornik *Mišljenja filozofa*.

Od fundamentalnog značaja, kao izvori za filozofiju starih filozofa, jesu radovi sačuvani u originalnim delima autora koji su živeli od II do VI veka naše ere. To su:

1. *Moralije*, filozofa, historičara i esejiste iz II veka Plutarha iz Heroneje, delo u kome je sadržano mnoštvo odlomaka iz spisa starih filozofa, prikazi i kritički komentari njihovih učenja;

2. *Stromata*, zbirka odlomaka s kraja II i početka III veka autora Klimenta Aleksandrijskog;

3. *Pobijanje svih jeresi*, spis rimskog teologa iz III veka Ipolita, autora koji u „jeresima” vidi rezultat dejstva učenja „neznabožacke filozofije” i koji ovu tezu dokazuje temeljnim poređenjem jerećkih učenja sa učenjima starih filozofa;

4. Knjiga Diogena Laertija nastala u III veku *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*;

5. *Protiv naućnika* i *Tri knjige Pironovih postavki*, skeptika Seksta Empirika (III vek);

6. *Antologija*, Jovana Stobeja (V vek), koja sadrži mnoštvo fragmenata iz dela grćkih autora, među njima i filozofa;

7. Simplikijevi (neoplatonićar iz VI veka) komentari Aristotelovih dela, pre svega *Fizike*.

Godine 1903. objavljeno je prvo izdanje Dilsove antologije *Fragmenti predsokratovaca*, u kojoj su sakupljeni odlomci iz radova starih filozofa, s prevodom na nemaćki jezik. Ovo izdanje, koje je imalo pre svega pedagoški cilj, doživelo je široku primenu u izućavanju starih grćkih filozofa. Dilsov ućenik V. Kranc je 1934. redigovao izdanje svog ućitelja.

Pored fragmenata predsokratovaca, objavljeni su i mnogi tekstovi kasnijih filozofa: sokratske škole predstavljene su u zbirci F. Mulaha (Pariz, 1881), *Epikur* u

izdanju H. Uzenera *Epicurea* (1887). Fragmente starih stoika sakupio je i izdao u četiri toma J. fon Arnim. Detaljno komentarisano izdanje fragmenata i izabranih tekstova iz antičke filosofije uradio je Kornelije de Fogel (tri toma, Lajden, 1953–1959). Ipak, ma koliko ta izdanja bila vredna, naučno ispitivanje antičke filosofije treba da se zasniva na korišćenju originalnih tekstova iz kojih su uzeti fragmenti i svedočanstva. Međutim, te tekstove treba ispitivati u kontekstu u kome su nastali, što omogućava da se autentična misao starih autora odvoji od njenog kasnijeg tumačenja. Ovde ima mesta za mnogo filološkog i istorijsko-filosofskog rada.

Literatura o staroj filosofiji Grčke i Rima je ogromna. Pomenuću samo najvažnije radove. Temeljno delo Eduarda Celera, zasnovano na proučavanju originalnih tekstova, *Istorija grčke filosofije u njenom istorijskom razvoju*, delo napisano u šest tomova, ni do danas nije izgubilo svoju vrednost. Prvo izdanje ove knjige izlazilo je od 1844. do 1852, a šesto izdanje, u redakciji V. Nestlea, izlazilo je od 1920. do 1923. Višetomna *Istorija grčke filosofije* autora U. Gatrija od 1962. izlazi u Kembridžu i do sada je objavljeno pet velikih tomova. Najzad, na ruskom jeziku postoji temeljna *Istorija antičke estetike* A. F. Loseva, (t. 1–6; Moskva, 1963–1980), kao i njegova knjiga *Hele-nističko-rimska estetika* (1979). Uska veza koja postoji između antičke filosofije i umetnosti i umetničkog osvajanja sveta omogućila je ovom autoru da istoriju estetike starih Grka i Rimljana osvetli na širokoj osnovi njihove filosofije. Tekstovi koje je A. F. Losev preveo na ruski i obogatio temeljnim komentarima, kao i podrobno sastavljena bibliografija i analiza književnih problema, ovaj rad čine nezamenljivom pomoći za svakog istoričara

filosofije – mada, naravno, nisam spreman da prihvatim sve njegove ocene i rešenja istorijsko-filosofskih problema.

Autor knjige koja je pred vama koristio se nabrojanim delima, nemajući mogućnost da ih, zbog ograničenog obima ove knjige, uvek citira i da s njima stupa u polemiku.

Istraživanje koje se nalazi pred vama rezultat je predavanja iz antičke i srednjovekovne filosofije održanih tokom brojnih godina studentima Filozofskog fakulteta Moskovskog univerziteta „M. V. Lomonosov”.